

weer een eigen licht werpen op de betekenis van de dynamische en interpersoonlijke kanten van Zen" (p. 134-135).

De rest van het boek gaat over Heidegger en Levinas. Bert Blans en Henny van Immerzeel bespreken hoe de denk-houding van iemand voor wie denken altijd ook danken is en voor wie spreken niet kan zonder eerst aangesproken te zijn, niet ver verwijderd ligt van een mystieke levenshouding. Ik zou alleen wensen dat diegenen die Heidegger bespreken zich stilistisch niet altijd zo vlug laten meeslepen door diens poëtische metaforiek. Op den duur word je er wantrouwig van.

De vraag blijft altijd of Heidegger het ethische aspect niet vergeet. Renée van Riessen bespreekt de 'kenose' (Fil. 2) in verband met Levinas. Vanuit diens denken probeert ze die zelfontlediging te ontdoen van een zomaar 'leeg worden' en door te denken naar iets als 'lotsverbondenheid'. Toch had ik verwacht sporen terug te vinden van Levinas' allergie voor het 'enthousiasme'. Ik vraag mij ook soms af of zijn onderscheid tussen moraal en ethiek wel scherp genoeg gezien wordt en wil graag onderstrepen dat ondanks het belang dat Levinas toekent aan de heteronomie hij tegelijk de vrijheid van het individu zeer hoog aanslaat. Alleen is die vrijheid er een 'in antwoord' en eerder iets vervelends dan iets om trots op te zijn. Hieruit volgen scherpe vragen aan het adres van een spiritualiteit die de nadruk op zelfverlies legt en die moeilijke kwestie wordt hier helaas nergens verder behandeld.

Philippe LEPERS

EEN HEDENDAAGSE VORSTENSPIEGEL

Marin Terpstra, *Maakbaarheid en normativiteit. Inleiding tot de filosofie van bestuur en beleid*. Nijmegen, SUN, 1997, 351 p. Hfl. 49,50 – ISBN 90 6168 6172

"Klassieke politieke filosofen hebben zich van begin af aan afgevraagd hoe de staatsman er *idealiter* uitziet. De meest beroemde of beruchte is de Koning-Filosoof zoals Plato hem schildert. Andere bekende voorbeelden van de ideale staatsman zijn te vinden in geschriften als *De officiis* van Cicero, de *Policraticus* van Johannes van Salisbury en de vele andere zogenaamde 'vorstenspiegels', maar ook in Machiavelli's *Il Principe*. Vandaag de dag zou het niet meer zinvol zijn ons op 'de vorst' te richten. Onze samenleving is gedemocratiseerd, het lichaam van de monarch verdeeld over duizenden bestuurlijke lichamen. Beter is het dus een verhandeling te schrijven over de bestuurder en aan deze figuur de spiegel van het ideeënrijk voor te houden" (p. 11). – Het is moeilijk exacter aan te geven waar dit boek over gaat, dan met deze woorden van de auteur zelf. Het is inderdaad een hedendaagse vorstenspiegel. Hedendaags omdat het zich richt tot de huidige, democratische plaatsvervangers van de vroegere vorst: bestuurders en beleidsmensen allerhande; een vorstenspiegel, omdat het boek een fijnmazig reflectie-apparaat ter beschikking stelt aan al wie zich op een kritische

manier wil vergewissen van de aard van het bestuurlijke handelen en de verantwoording ervan.

Zeker wat dat laatste betreft is wat hier geboden wordt behoorlijk impressionant. Niet alleen wordt het bestuurlijke handelen en het complexe probleem van zijn verantwoording minutieus geanalyseerd in zijn constituerende elementen, tegelijk gebeurt dit vanuit een verscheidenheid van (filosofische) disciplines en theoretische invalshoeken. Dat mag althans blijken uit de structuur en de opbouw van het boek.

Het inleidende deel, dat de titel 'Rechtvaardigingen' draagt is een verkorte versie van een boek dat eerder door de auteur gepubliceerd werd als *Redeneren en redetwisten met beleid. Eerste beginselen van de beleidsargumentatie* (Damon, 1995), en is gewijd aan basisprincipes van de formele logica en van de argumentatieleer. Uitgangspunt is de gedachte dat bestuurlijk handelen het resultaat is van een besluitvorming, die op haar beurt steunt op overwegingen of argumenten. Althans, zo wordt bestuurlijk handelen minstens (procedureel) gerechtvaardigd door de bestuurders zelf. Het is dan ook niet onbelangrijk, bij wijze van basale vingeroefening, na te gaan welke argumentatie- en/of redeneervormen mogelijk ten grondslag liggen aan deze of gene besluitvorming. Aangevoerd wordt dat een eerste kritische toets van (de verantwoording van) het bestuurlijke 'redeneren' gelegen is in de confrontatie met de formeel-logische of argumentatieve rede. Omdat echter de bestuurlijke besluitvorming zelden het resultaat is van een monologisch *redeneren*, maar in de regel de uitkomst is van een heterologisch *redetwisten*, sluit dit inleidende deel af met een omstandige reflectie over het tegensprekelijke debat, zijn doelstellingen, de wijze waarop het gevoerd wordt en de manier waarop met meningsverschillen dient te worden omgegaan.

Het eerste deel ('De verantwoording van het bestuur') vormt de eigenlijke opmaat voor de studie. Uitgangspunt is een zorgvuldige analyse van de notie 'bestuur' in zijn samenstellende delen (de bestuurder, de beslissing, de handeling en de gevolgen). Vervolgens wordt gepeild naar de verantwoording van het bestuur. Dat onderstelt een duidelijk begrip van de notie 'verantwoordelijkheid', en inzonderheid van de 'verantwoordelijkheid als bestuurder': als bekleder van een functie *in* een organisatie. Terpstra schuwt hier de concreetheid niet. Zo wijst hij op een aantal eigenschappen die elke drager van (functionele) verantwoordelijkheid moet bezitten, waaronder: bezonnenheid, respect voor de andere(n) / het andere, zelfsturing, autonomie en leervermogen, enzovoort (p. 113-4). Aansluitend wordt het traditioneel heikle probleem aangekaart van de verantwoordelijkheid van organisaties. De stelling van Terpstra ter zake laat niets aan duidelijkheid te wensen over: ook organisaties hebben als organisaties een verantwoordelijkheid die verder strekt dan het vervullen van hun functie (bijvoorbeeld het produceren van deze of gene producten), aangezien ook zij deel uitmaken van een ruimere wereld. Net zoals ze zich afstellen op normen die verband houden met hun functie, kunnen ze dat ook ten aanzien van andere normen die gelden binnen de wereld waarvan zij deel uitmaken (p. 125). Anders geformuleerd: als een onderneming economische verantwoordelijkheid kan organiseren (door bijvoorbeeld zorgvuldig te waken over de efficiëntie van hun productielijnen) dan kan ze ook verantwoordelijkheid op andere gebieden organiseren (en er bijvoorbeeld op toezien

dat die productielijnen ook sociaal, medisch en ecologisch verantwoord uitgebouwd worden) (p. 126). – Verantwoordelijkheid dragen, verantwoording afleggen gebeurt echter steeds ten overstaan van een publiek. Dat publiek moet bij machte zijn om die verantwoordelijkheid of dit afleggen van verantwoording te beoordelen. Het laatste hoofdstuk van dit eerste deel belicht die normatieve oordeelsvorming. Wie vormt zich waarover, op welke wijze en op grond waarvan een normatief oordeel over het bestuurlijke handelen?

Het moge duidelijk zijn: met dit eerste deel bevinden we ons 'in medias res': in het hart van de filosofie van bestuur en beleid. De contouren daarvan tekenen zich af als een wijsgerige reflectie op een bijzondere vorm van handelen (het bestuurlijke handelen, en al wat dat vooronderstelt), die aanleunt bij uiteenlopende filosofische disciplines waaronder – naast de reeds vermelde formele logica en argumentatieleer – het domein van de sociale ethiek, en inzonderheid de bestuursethiek. In elk geval worden hier interessante aanzetten gegeven om basale categorieën van een sociale ethiek vanuit de problematiek van het bestuurlijke handelen een inhoudelijke invulling te geven.

Het tweede deel ('Maakbaarheid in bestuur en beleid') brengt de wijsgerige reflectie op het bestuurlijke handelen en zijn verantwoording een stap verder. Niet in de zin dat een hoger niveau van reflectie wordt betreden, maar in de zin dat de auteur de hele problematiek uitdiept door hem te plaatsen binnen het raamwerk van de historische moderniteit, waardoor het veld van het bestuurlijke handelen op een andere manier in beeld komt en ook op een andere wijze bevraagd kan worden. Bestuur en beleid, zo wordt gesteld, dragen op de idee van 'maakbaarheid': de maakbaarheid van de samenleving. Die idee is veeleer recent. In de vorm waarin we ze nu kennen is ze afkomstig uit de (vroeg) moderniteit en ten zeerste schatplichtig aan de meest pregnante denkfiguur uit die periode: de denkfiguur van de machine. De idee van de maakbaarheid van de samenleving die als geen andere voorondersteld is in de moderne opvatting van bestuurlijk handelen, signaleert in die zin de eertijds door Hannah Arendt opgemerkte verschuiving van het publieke handelen als 'praxis' (in de tekst weergegeven door 'verkeren') naar het publieke handelen als 'poiësis' (of 'maken'). De metafoor van de machine zet Terpstra op het spoor om het bestuurlijke handelen dat zichzelf primair begrijpt vanuit de maakbaarheidsidee ideaaltypisch te beschrijven als een technocratisch handelen. Een dergelijke vorm van bestuurlijk handelen ziet de samenleving als een causaal gestuurde mechaniek en dus als principieel manipuleerbaar. Van de weeromstuit worden meteen de grenzen van een dergelijk technocratisch bestuurlijk handelen zichtbaar. Terpstra gaat daarop uitvoerig in en wijst behalve op de praktische, logische en epistemologische grenzen, ook op de principiële of normatieve grenzen van de maakbaarheid van de samenleving. In een derde hoofdstuk tast de auteur de mogelijkheden af van een bestuurlijk handelen dat elke maakbaarheidsaanspraak in de moderne, mechanische zin aflegt, en zich nog uitsluitend laat leiden door 'communicatie' en 'interactie'. Uit die oefening besluit Terpstra dat een bestuurlijk handelen dat zich oriënteert op interactie en communicatie niet zonder maakbaarheidsaanspraken kan, wil het *überhaupt* efficiënt en effectief zijn. Tegelijk stelt hij vast dat men zich vandaag ook van het omgekeerde bewust wordt. Het bestuurlijke handelen dat zich

tot dusver vooral aangedreven wist vanuit de idee van de maakbaarheid, begrijpt vandaag steeds meer dat het zoeken naar steunpunten in communicatie en interactie noodzakelijk is voor het bereiken van duurzame resultaten.

Een enigszins geschoold lezer zal intussen gemerkt hebben dat het tweede deel een problematiek aansnijdt die bij vele hedendaagse cultuurfilosofische en/of sociaalfilosofische denkers aan de orde is: de diagnose van de moderniteit en de lessen die daaruit dienen getrokken voor een hedendaagse cultuur- en/of sociale filosofie. In dat verband hoeven we maar te denken aan auteurs als de reeds vermelde Hannah Arendt (*praxis* versus *poiësis*), maar ook aan Heidegger (de techniek), Horkheimer en Adorno (de 'dialectiek van de Verlichting'), Habermas (communicatie en interactie), Luhmann (communicatie), en elders in het hoofdstuk aan Jon Elster (theorie van de rationele keuze), aan de problematiek moderniteit-postmoderniteit, enzovoort.

Probeert het tweede deel te bepalen welk soort handelen het bestuurlijke handelen is – technocratische en/of communicatief handelen – en wat de grenzen ervan zijn, dan komt het derde deel ('Besturen in een normatieve omgeving') uitvoerig terug op de eerder gemaakte vaststelling dat bestuurlijke handelen zich onvermijdelijk steeds voltrekt in een 'normatieve omgeving'. Pointe van het bestuurlijke handelen is immers dat het vertrekt vanuit een voorstelling van de wereld zoals die gewenst wordt, en niet zoals hij in werkelijkheid is. Daarmee wordt een norm gesteld. Het bestuurlijke handelen is dan precies dat handelen dat zich door die norm laat leiden, en finaliter gericht is op de realisatie van die norm. Hiermee zijn tal van fundamenteel politiek-filosofische problemen verbonden. Zo wijst Terpstra in een eerste luik op het feit dat het geen uitgemaakte zaak is dat elkeen binnen de samenleving zich eenzelfde voorstelling vormt van de 'wereld zoals hij gewenst wordt'. Integendeel. In principe zijn er zoveel 'gewenste werelden' – en de daarmee verbonden normstellingen – als er betrokkenen zijn. Het komt de auteur voor dat de liberaal-democratische rechtstaat, die zowat het model vormt van onze hedendaagse, westerse samenlevingen, niet alleen oog heeft voor die feitelijke pluraliteit van normstellingen, maar dit gegeven precies als vertrekpunt neemt voor de politieke ordening van de samenleving. Karakteristiek voor die liberaal-democratische rechtstaat is dan ook niet alleen het feitelijk naast elkaar bestaan van conflicterende normatieve posities, maar ook de 'cultuur' van het publieke rechtvaardigen van de eigen normatieve stellingname. Een tweede probleem geldt wie beslist. Uitgaande van de pluraliteit en heterogeniteit van normstellingen is het immers geen sinecure uit te maken, wie van de participanten, op grond waarvan welk type van beslissingen inzake de maatschappelijke normstelling kan of mag nemen. Die overweging zet Terpstra op het spoor om het concept van soevereiniteit, diverse regeringsvormen, zoals monarchie, aristocratie, democratie vanuit die probleemstelling te belichten en hetzelfde te doen voor wat betreft de organisatie van de staat als normatief-politieke ruimte. In die context komen uiteenlopende politieke instituties aan bod zoals het sociaal contract, de federatie, de scheiding van machten en de constitutie. Een derde probleem, tenslotte, geldt de vraag hoe de normstelling van diegene die beslist normatief te beoordelen valt en op grond waarvan. Terpstra bespreekt hier enkele belangrijke nor-

matieve beginselen die bij de beoordeling en de rechtvaardiging van bestuurlijk handelen een rol spelen. Het gaat om de principes van welzijn, maatstaven van de verdelende en vereffende rechtvaardigheid, vrijheid en gelijkheid, moreel gezag, rechtvaardigheid en onpartijdigheid. In die hoedanigheid bevat het derde deel een keure van klassiek politiek-filosofische thema's en probleemstellingen, die ook ditmaal aangebracht worden onder veelal impliciete verwijzing naar een schare hedendaagse politiekfilosofische auteurs, waaronder Claude Lefort (democratie), Habermas (systeem-leefwereld problematiek), 'rational choice theory', Rawls (verdelende rechtvaardigheid, onpartijdigheid) enzovoort.

*

Zo te zien heeft dit boek iets van een 'summa'. We vermeldden het terloops al: we krijgen hier in een bestek van een driehonderdvijftigtal bladzijden een inleiding in de logica en argumentatietheorie, een inleiding in de sociale ethiek en inzonderheid in de bestuursethiek, een inleiding in de hedendaagse kritische reflectie op de draagwijdte van de moderne principes om samenlevingen te ordenen, en in die zin dus ook een inleiding in de sociale filosofie, en tenslotte, een inleiding in de politieke filosofie, met dien verstande, dat alle auteurs die hier impliciet of expliciet aan het woord komen, hedendaagse auteurs zijn. Hét interessante gegeven aan deze 'summa' – waardoor het boek in zekere zin ook géén 'summa' is – is dat al die filosofische deeldisciplines en de daarin aanwezige heterogene theoretische perspectieven, op een systematische en consequent aangehouden wijze betrokken worden op het probleemveld van het bestuurlijke handelen. Precies dat zorgt ervoor dat we hier niet te maken hebben met een encyclopedische inleiding op het hedendaagse sociaal-politieke denken, maar met een hedendaagse inleiding tot de filosofie van bestuur en beleid. In zoverre is het boek perfect geslaagd in zijn opzet, en behoorlijk indrukwekkend inzake het niet aflatende focussen op zijn vooropgestelde problematiek. Wie geïnteresseerd is in de filosofie van bestuur en beleid vindt hier op een zeer degelijke manier, alles wat men zich daarbij kan wensen.

Nadelen aan het boek? Die zijn er ook, maar ze zijn allicht niet fundamenteel. De tekst resulteert uit cursusmateriaal en als ik me niet vergis is het boek dat thans voorligt nog steeds bedoeld als handboek. Dat laat zich aflezen van de stijl. Klaar en helder, ongetwijfeld, maar wel erg droog en al te duidelijk geschreven naar student-leken in het vak (en dus heel veel expliciterend, aandacht voor eenvoudige voorbeelden, enzovoort).

Toch heb ik ook een wat verreikender opmerking, al weet ik niet goed of ik ze aan de debet-, dan wel aan de kredietzijde van het boek moet situeren. Er zit namelijk een prijs vast aan wat ik zoëven het interessante aspect van het boek noemde, met name de volgehouden inspanning om inzichten uit het brede hedendaagse veld van het sociaal-politieke denken te vertalen naar de problematiek van het bestuurlijke handelen, die hier aan de orde is. Die vertaal oefening geeft aan het boek zijn consistentie, maar op een paradoxale manier ook zijn onbestemdheid. Ten einde de vertaal oefening zo verteerbaar mogelijk te maken, heeft de auteur kennelijk beslist om het encyclopedische gebruik van namen, stellingnames, inzichten, technische termen uit dat veld van de sociaal-politieke filosofie zo veel mogelijk te weren.

Dat heeft als effect dat de enigszins geschoolde lezer zich relatief moeilijk kan oriënteren in het werk. Er zijn namelijk bijzonder weinig zichtbare herkenningspunten: verwijzingen zijn eerder sporadisch en klassiek geworden inzichten of formuleringen van probleemstellingen binnen het betrokken domein zijn door de auteur in zijn eigen (weliswaar duidelijke) bewoordingen omgezet. Onduidelijk blijft dus voor de enigszins geschoolde lezer wat de auteur precies onderschrijft bij deze of gene sociaal-politieke denker en wat niet; en vooral: waarom dat zo is. Een vergelijkbaar gebrek aan oriënterende steunpunten moet zich ook voordoen bij de leek of de student die met dit boek geconfronteerd wordt. Eens dit boek doorgenomen en verwerkt, heeft de betrokken student of geïnteresseerde leek absoluut geen weet van hoeveel hij eigenlijk weet van het hedendaagse sociaal-politieke denken. Met als gevolg dat hij of zij zich, ongeacht de opgedane inzichten, nauwelijks kan oriënteren in het hedendaagse politiek-filosofische debat en de wijze waarop het gevoerd wordt. En dat kan toch nooit de bedoeling zijn geweest.

Antoon BRAECKMAN

NORMEN EN PATRONEN

Koen Raes, *Het moeilijke ontmoeten. Verhalen van alledaagse zedelijkheid*. Brussel, VUB-Press, 1997, 239 blz., 695 Bfr., ISBN 90 5487 171 7

Naargelang de ideologische en levensbeschouwelijke achtergronden en perspectieven vullen mensen hun normen en patronen in hun alledaagse zedelijkheid in. Ze doen dat meestal niet heel planmatig, tenzij ze zich uitdrukkelijk in een bepaalde geestesstroming willen profileren. Het is niet denkbeeldig dat iemand een echt goed katholiek of een degelijk humanist wil zijn en zich bijgevolg van tijd tot tijd afvraagt of hij in overeenstemming met zijn wereldbeschouwing de passende normen formuleert en de authentieke waarden beleeft. Het klinkt wel heel nadrukkelijk, maar de katholieke, humanistische, marxistische, nationalistische of zelfs postmodernistische geloofsbelijdenis komt in die middens voor die van 'oorspronkelijkheid' houden en die op de een of andere manier de wereld willen verbeteren. Die nadrukkelijkheid is ook de rechtlijnigen, de zuiveren van geest eigen die van hun gesprekspartners duidelijkheid willen afdwingen of die in eigen kring betrouwbaarheid verwachten om zich toch tenminste van de 'anderen' te onderscheiden.

Zowel Vlaanderen als Nederland hebben een verzuiling gekend waarin de levensbeschouwelijke inhoud lange tijd een beslissende rol heeft gespeeld. Zoals in Nederland sommige hervormden zeker niet met katholieken wilden omgaan, en omgekeerd, zo schuwden in Vlaanderen humanisten en katholieken elkaar soms als de pest. En in de confrontatie heerste er toen onverzettelikheden, met de bekende onverdraagzaamheid als gevolg. De secularisatie heeft de scherpe kanten van de tegenstelling theïsme-humanisme wat afgerond, zodat verbe-